

HİND-AVROPA DİLLƏRİNDƏ FEİLİN SİNTETİK ƏMR ŞƏKLİ

Leyla Yusifova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan.
E-mail: leylayusifova87@mail.ru

Annotasiya. Feilin şəkil kateqoriyası dillərin morfoloji quruluşundan asılı olaraq müxtəlif sistemli dillərdə müxtəlif formalarda təzahür edir. Əgər aqlütinativ sintetik dillər olan türk dillərində feilin şəkil kateqoriyasını yaradan vasitə şəkilçilərdirsə, analitik hind-Avropa dillərində feilin bu qrammatik kateqoriyasının formalaşmasında analitik vasitələr daha üstündür. Lakin analitik struktura malik olmaq dildə sintetik qurulmanı da inkar etmir. Bu baxımdan hind-Avropa dillərində feilin sintetik əmr şəklinin araşdırılması məqsədəuyğundur. Feilin əmr şəkl, ümumiyyətlə, dilçilər tərəfindən birmənalı qarşılınmışdır. Bir tərəfdən, dilçilikdə feilin belə bir müstəqil şəklinin olduğu qəbul edilsə də, digər tərəfdən, əmr şəklinin ayrıca şəkil olmaması, digər şəkillərdən törəməsi və süni yaradılmış bir forma olması kimi izahlara da rast gəlinir. Feilin əmr şəklinin ayrıca şəkil olmaması, digər şəkillərdən törəməsi fikrini türk dillərinə aid etmək düzgün deyil. Çünki türk dillərində feilin bu şəkl üçün digər şəkillərdən fərqlənən forma var. Məsələn, türk dillərindən olan Azərbaycan dilində əmr şəklini feilin digər şəkillərindən fərqləndirən forma sıfır morfemdir. Yəni bu dildə feilin əmr şəklinin xüsusi şəkilçisi yoxdur. Belə ki, Azərbaycan dilində feilin əmr şəklində feilin əsasından sonra birbaşa şəxs şəkilçiləri gəlir. Bunun özü də bir formadır və bu forma feil şəkilləri içərisində kənarında qalmamalıdır. Hind-Avropa dillərində isə feilin əmr şəklinin araşdırılması göstərir ki, bu dillərin bəzilərində feilin əmr şəkl yalnız ikinci şəxsdə özünü göstərir, bəzilərində isə heç bir şəxsdə bu forma digər feil şəkillərindən fərqlənmir. Bu da o nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, hind-Avropa dillərində feilin əmr şəkl formalaşmamışdır.

Açar sözlər: sintetik, əmr, şəkil, feil, subyunktiv

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 13.11.2023; qəbul edilib – 24.11.2023

SYNTHETIC IMPERATIVE MOOD OF THE VERB IN THE INDO-EUROPEAN LANGUAGES

Leyla Yusifova

Philosophical doctor in philology
Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS. Azerbaijan.
E-mail: leylayusifova87@mail.ru

Abstract. The mood category of the verb manifests itself in different forms in different languages, depending on the morphological structure of the languages. If in Turkic languages, which are agglutinative synthetic languages, the means that create the mood category of the verb are suffixes, in the analytical Indo-European languages, analytical means are superior in the formation of this grammatical category of the verb. However, having an analytical structure does not negate the synthetic formation in the language. In this regard, it is appropriate to investigate the synthetic imperative mood of the verb in the Indo-European languages. The imperative mood of the verb is, generally, not unequivocally accepted by linguists. On the one hand, although it is accepted in linguistics that the verb has such an independent mood, on the other hand, there are also

explanations such as that the imperative mood is not a separate mood, that it is derived from other moods and that it is an artificially created form. It is incorrect to attribute the idea that the imperative mood of the verb is not a separate form, but is derived from other forms to Turkic languages. Because in Turkic languages this mood of the verb has a form that is different from other moods. For instance, in Azerbaijani, which is one of the Turkic languages, the form that distinguishes the imperative mood from other moods of the verb is the zero morpheme. That is, there is no special suffix of the imperative mood of the verb in this language. Thus, in the Azerbaijani language, personal-ending suffixes come directly after the base of the verb in the imperative mood of the verb. This is a form in itself, and this form should not be left out of the moods of the verb. The investigation of the imperative mood of the verb in the Indo-European languages shows that in some of these languages, the imperative mood of the verb appears only in the second person, and in some of them, this form does not differ from other moods of verb in any person. This gives reason to come to the conclusion that the imperative mood of the verb has not been formed in the Indo-European languages.

Keywords: synthetic, imperative, mood, verb, subjunctive

Article history: received – 13.11.2023; accepted – 24.11.2023

Giriş / Introduction

Feilin əmr şəklindən bəhs etməzdən əvvəl şəklın özünün nə demək olduğu aydınlaşdırılmalıdır. S.Kerl qeyd edir ki, “şəkillər feili onun subyektinə münasibətdə ifadə etməyin müəyyən üsullarıdır” [21, s.168]. C.Layonza görə, “şəkil, əslində, modallığın (epistemik, deontik və ya hər hansı) qrammatikləşməsi nəticəsində yaranan kateqoriyadır” [25, s.331]. Modallıq mücərrəd kateqoriyadır və danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibət bildirir. Bu münasibət fakt, arzu, əmr, vaciblik, mümkünlük və s. şəklində ola bilər. Feilin şəkilləri bu modal mənalarnın morfoloji ifadəsini həyata keçirmiş olur. R.Ti-rof da feilin şəkillərindən bəhs edərkən şəkil

termininə morfoloji şəkil kimi düzəliş verərək qeyd edir ki, “şəkil, yaxud daha dəqiq desək, morfoloji şəkil, buradan anlaşıldığı kimi, eynilə, şəxs, kəmiyyət, tərz, zaman və növ feil kateqoriyaları kimi feilin bir morfoloji kateqoriyasıdır. Şəkil kateqoriyaları əmrlər, arzular, (qeyri-) faktikilik, (qeyri-) reallıq və s. kimi modallıqları ifadə edir” [30, s.2]. Hər bir feil şəkli özünəməxsus formaya malik olmaqla feilin şəkil kateqoriyasını formalaşdırır.

Müxtəlif dillərdə feil şəkillərinin adı və sayı müxtəlifdir. Feil şəkillərindən biri əmr şəklidir. Feilin əmr şəkli hind-Avropa dillərində mövcudurmu? Bu şəkil bu dillərdə necə təzahür edir?

Əsas hissə / Main Part

Hind-Avropa dillərində feilin əmr şəklinin necə təzahür etdiyini araşdırmazdan əvvəl bu şəklın, ümumən, müxtəlif sistemli dillərdə hansı mənanı ifadə etdiyini aydınlaşdırmaq məqsədəuyğun olar. Azərbaycan dilinə aid yazılmış qrammatika kitablarında feilin əmr şəklinin əmr, xahiş, tələb, təkid, məsləhət, nəsihət, çağırış, istək, rica, təhrik, yalvarış, arzu, iradə ifadə etdiyi qeyd edilir [5, s.222; 7, s.138; 8, s.311]. “İzahlı dilçilik lüğəti”ndə qeyd edilir ki, “əmr şəkli dinləyəni müəyyən bir hərəkətə sövq etmək məqsədi ilə danışan şəxsin bilavasitə iradəsinin ifadəsini bildirir” [3, s.123]. M.Ş.Şirəli-

yev və E.V.Sevortyana görə, “əmr şəkli müəyyən işin icrasına dair danışanın iradə, istək, arzu, məcburiyyət və təklifini ifadə edir” [15, s.114]. M.Hüseynzadə yazır ki, “feilin əmr şəklində hərəkətin icrası müəyyən əmr, buyruq, öyüd, nəsihət əsasında olur” [4, s.186]. Z.İ.Budaqova feilin əmr şəklinin təkid, təklif, xahiş, məsləhət, nəsihət, çağırış [2, s.175], R.Məhərrəmov və M.Cahangirov isə buyruq, təhrik, təşviq, təbliğ, çağırış, müraciət, xahiş, yalvarış, alqış, qarğış, arzu, istək, nəsihət və s. bildirdiyini [6, s.149-150] qeyd edirlər. Y.Seyidova görə, “bu feil şəkli, sözün əsl mənasında, əmrdən tut-

muş, xahiş, arzu, istək kimi mənalar ifadə edir. Bunlar arasında əmr çaları daha qüvvətlidir” [11, s.347]. İngilis dilinin qrammatikasıdan bəhs edən əsərdə S.Kerl qeyd edir ki, “əmr şəkli əmr, nəsihət, yalvarış və icazə ifadə edir” [21, s.18]. İngilis dilinin qrammatikasına aid yazılmış başqa bir əsərdə M.Svanın qeydlərinə görə, “imperativlər (əmr), məsələn, insanlara nələrisə etmələrini demək və ya xahiş etmək, təkliflər irəli sürmək, məsləhət və ya göstərişlər vermək, təşviq etmək və təklif etmək və həmçinin insanların rifahı haqqında arzular ifadə etmək üçün işlədilir” [29, p.224]. A.Berqs və L.Hayna ingilis dilində əmr şəklindən danışarkən qeyd edirlər ki, “ingilis dilində əmr şəkli, ümumiyyətlə, danışanın istək və əmrlərini ifadə edir, yəni o, direktiv nitq aktı ilə yaxından bağlıdır” [16, s.112]. F.R.Palmer vurğulayır ki, “o (əmr şəkli – L.Y.) yalnız əmr vermək üçün deyil, həmçinin sadəcə, icazə vermək, məsləhət vermək üçün də işlədilə bilər” [28, s.80]. “Fransız dilinin yeni qrammatikası” adlı əsərdə qeyd edilir ki, “əmr şəkli əmrin müxtəlif çalarlarını, yəni müdafiə, məsləhət, dua və s. ifadə edən bir şəkildir” [32, s.145]. Həmin əsərin əmr şəklinin işlənməsindən bəhs edən hissəsində də qeyd edilir ki, “o (əmr şəkli – L.Y.), kontekstdən asılı olaraq əmr, müdafiə, arzu, tələb ifadə edir” [32, s.146]. V.Mulder fransız dilində əmr şəklindən bəhs edərkən vurğulayır ki, “o (əmr şəkli – L.Y.), danışanın niyyət və ya arzusunu ifadə edir ki, adresat cümlədə ifadə olunan hərəkəti yerinə yetirsin. Feilin mənasından və kontekstdən (həmsöhbətlər arasındakı münasibətdən) asılı olaraq əsas mənə fərqli üsullarla şərh edilə bilər” [27, s.166]. Bu üsulları müəllif əmr, yalvarış, arzu, şərt kimi göstərir [27, s.166]. R.Tirof alman dilində feilin əmr şəklinin işlənməsindən bəhs edərkən əmr şəklinin, əsasən, xahiş, əlavə olaraq arzu ifadə etmək üçün istifadə edildiyini, nadir hallarda isə güzəşt və şərt ifadə etdiyini vurğulayır [31, s.153].

Bütün bu müəlliflərin qeydlərindən də gördüyümüz kimi, feilin əmr şəkli yalnız əmr deyil, arzu, istək, xahiş, təklif, nəsihət və s. kimi mənalar ifadə edir. Bu mənaları digər feil şəkilləri də bu və ya digər dərəcədə ifadə edə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində kiməsə “*Yazaçaqsan*” deyiləndə əmr məzmunu da ifadə olu-

nur. Lakin feil xəbər şəklindədir. A.Axundov feilin qəti gələcək zamanından danışarkən qeyd edir ki, “qəti gələcək zaman qəti hökm, əmr bildirir və məzmunca feilin əmr formasının məzmununu ifadə edir” [1, s.180]. Dilçi “Qızmar günəş altında” filmindən həkimin dili tutulmuş Eldara “*danışacaqsan*” deməsini misal göstərir, burada əmr məzmunu olduğunu vurğulayır [1, s.180]. Dilimizin tarixində də bu hallara rast gəlinir. Azərbaycan dilində feilin şəkillərini geniş şəkildə araşdırmış M.Rəhimov əmrin arzu şəkli ilə ifadəsinin mümkünlüyünü göstərmişdir. Müəllif arzu şəklindən danışarkən qeyd edir ki, “...həmin forma dilimizin yazılı abidələrində çox vaxt arzu olunan işi deyil, icrası əmr olunan iş və hərəkəti bildirir” [9, s.109]. “*Hər kim gəlib oldi məğlubi öldürə*” (*Şühədanamə*) [9, s.110]. Burada “*öldürə*” arzu şəklindədir, ancaq əmr mənasındadır. Arzu şəkli şərt də bildirə bilər və bu, müasir dildə də özünü göstərir. Məsələn: “*Eşidəm ki, dediyimi etmirsən, özündən küs*”. Burada “*eşidəm*” arzu şəklində olsa da, şərt ifadə etmişdir. Və yaxud da əks hal müşahidə olunur. Yəni əmr şəkli əmr mənası deyil, tamamilə fərqli mənalar ifadə edə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində kiməsə “*Sağlam ol!*” deyiləndə ona əmr edilmir. Burada arzu, istək ifadə olunur. Lakin feil əmr şəklindədir. A.Menz türk dilində feil şəkillərinə aid yazısında da bunu vurğulayır. Müəllif “*Bir yastıqta kocayın*” (*Bir yastıqda qocalın*) cümləsini nümunə olaraq təqdim edərək qeyd edir ki, “bu nümunə göstərir ki, türk imperativi (əmr şəkli) optativ (arzu şəkli) ilə müəyyən bir üst-üstə düşməyə malikdir” [26, s.592]. Burada üst-üstə düşmə ifadə edilən mənədadır. Belə ki, burada əmr şəkli arzu, dua ifadə etmişdir. Bu cür hallara hind-Avropa dillərində də rast gəlinir. V.Mulder fransız dilində feilin əmr şəklinin ifadə etdiyi mənalar içərisində şərt mənasını da qeyd edir və bu nümunəni təqdim edir: “*Cherchez, vous trouverez*” (*Axtarın, tapacaqsınız*) [27, p.166]. Burada “*chercher*” (*axtarmaq*) feili əmr şəklində olsa da, *axtarsanız və ya axtardığınızı halda tapacaqsınız* fikri ifadə olunmuşdur. Eyni fikri alman dilində feilin əmr şəklindən bəhs edən məqaləsində R.Tirof da vurğulayır. Müəllif feilin əmr şəklinin nadir hallarda güzəşt və şərt bildirdiyini də qeyd edir və mü-

vafiq olaraq “Besitze ruhig ein großes Vermögen. Es wird dir nichts nützen” (Böyük bir sərvətə sahib ol. Bu, sənə heç bir fayda verməyəcək) və “Besitze Geld und du hast Einfluss” (Pulun olsun, nüfuzun var) nümunələrini təqdim edir [31, p.153]. Birinci nümunədə güzəşt, qarşılaşdırma var. “Besitzen” (sahib olmaq) feili əmr şəklində işlənsə də, böyük bir sərvətə sahib olsan belə, bu, sənə heç bir fayda verməyəcək fikri ifadə olunmuşdur. İkinci nümunədə şərt mənası var. Belə ki, yenə “besitzen” (sahib olmaq) feili əmr şəklində olsa da, pulun varsa, nüfuzun var fikri ifadə olunmuşdur. Ancaq feil şəkli müəyyən olunarkən forma əsas götürülür. Çünki qrammatika forma deməkdir. Bəs bu forma hind-Avropa dillərində necədir?

Müxtəlif hind-Avropa dillərini araşdıran dilçilərin feilin şəkilləri, eləcə də əmr şəkli haqqında fikirləri müxtəlifdir. Ümumiyyətlə, hind-Avropa dillərinə nəzər salanda bu dillərdə feilin bu formasının bütün şəxslərdə özünü göstərmədiyini məlum olur. Bu səbəbdən həmin mənanı ötürmək üçün bu dillərdə alternativ üsullardan istifadə edilir. Buna görə də dilçilər bəzi hind-Avropa dillərində əmr şəklinin sintetik və analitik qurulmasını əsaslandırmağa çalışırlar. Tədqiqatın mövzusu feilin analitik deyil, sintetik əmr şəkli olduğuna görə burada ancaq hind-Avropa dillərində feilin sintetik üsulla düzələn əmr formasından bəhs edəcəyik. Hind-Avropa dillərində feilin sintetik əmr şəkli necə təzahür edir?

Hind-Avropa dilləri ailəsinin german qrupuna daxil olan ingilis dilində feilin əmr şəklinin yalnız ikinci şəxsə aid olması və subyektin ifadə olunmaması qeyd olunur [29, p.225; 20, p.166; 19, p.107; 23, p.101]. Məsələn: “Well, just tell me this,... who did? Just tell me that” [22, p.12] (Yaxşı, mənə, sadəcə, bunu de,... kim etdi? Sadəcə, mənə onu de). Məhz bu formanı E.İ.Belyayeva əmrin sintetik forması kimi qeyd edir və “Take it” (Onu götür(ün)), “Be quiet” (Sakit ol(un)) kimi nümunələri misal göstərir [14, p.65, 67].

Eyni dil qrupundan olan alman dilində feilin əmr şəkli haqqında R.Tirof yazır ki, “alman dilində əmr şəklinin iki forması var: tək (komm(e), come (gəl) imperativ tək) və cəm (kommt, come (gəlin) imperativ cəm)” [31, p.150]. Müəllif həmçinin qeyd edir ki, “xəbər və subyunktiv şəklindən fərqli olaraq əmr şəkli,

adətən, subyektiv (mübtədasız) işlənir (“Geh nach Hause!” (Evə get!), lakin danışanın eşidəndən xahiş etdiyi hərəkət danışanın nəzərdə tutduğu hərəkətə zidd olduğu halda subyektiv (mübtədə) əlavə oluna bilər (“Geh du nach Hause, ich bleibe hier” ((Sən) evə get, mən burada qalırım)” [31, p.150].

Hind-Avropa dilləri ailəsinin roman qrupundan olan fransız dilində əmr şəkli barədə dilçilik ədəbiyyatlarında göstərilir ki, “fransız dilində əmrdə “tu” (sən), “nous” (biz), “vous” (siz) təsriflənir” [34, p.39; 36, p.165; 33, p.124]. İkinci şəxsin təkində “Pars!” (Get!), birinci şəxsin cəmində “Partons!” (Gedək!), ikinci şəxsin cəmində “Partez!” (Gedin!). Gördüyümüz kimi, ingilis və alman dillərindən fərqli olaraq, feilin əmr şəkli fransız dilində birinci şəxsin cəmində də təsriflənir. Alman dilində də əmr şəklinin ikinci şəxsdən başqa, digər şəxslərdə, yəni birinci şəxsin cəmində və nəzakət formasında işlənməsi fikirləri mövcuddur. Məsələn: “Gehen Sie nach Hause!” (Evə gedin!) və “Gehen wir nach Hause!” (Evə gedək!). Lakin bu barədə bütün dilçilər eyni fikirdə deyil. Belə ki, R.Tirof Zilfonuna əsaslanaraq bu formaların əmr şəkli olmadığını vurğulayır. Müəllifin bu formaları əmr şəkli kimi qəbul etməməsinin səbəbi isə bu formanın indikativ və subyunktivdən fərqlənməməsi, subyektin heç vaxt buraxıla bilməməsidir. Halbuki bu dildə feilin əmr şəklində subyektiv işlənmir. Məsələn: “Geh nach Hause!” (Evə get!). Burada subyektiv yoxdur. Feil də indikativ və subyunktivdən fərqlidir. Müəllif “Gehen Sie nach Hause!” ilə “Geh nach Hause!” nümunələrinin işləndiyi kontekst və mənanın eyni olduğunu da vurğulayır. Lakin qrammatik struktur baxımından “Gehen Sie nach Hause!” (Evə gedin!) və “Gehen wir nach Hause!” (Evə gedək!) cümlələrində feilləri o, əmr şəklində hesab etmir. Çünki burada əmr şəklinə məxsus forma yoxdur [31, p.150-152]. Qrammatikada əsas göstərici forma olduğuna görə biz də bu fikirlə razıyıq. Lakin alman dilində əmr şəklinin ikinci şəxs cəmində işlənməsi fikrini qəbul etmirik. Çünki bu zaman da əmr şəkli üçün xüsusi forma yoxdur. Feil indiki zamanın ikinci şəxs cəmində olan formasında olur. Məsələn: “Geht” (Gedin). “Geht” “gehen” feilinin indiki zamanda ikinci şəxsin cəmində

təsriflənmiş formasıdır. R.Tirof “*Gehen Sie nach Hause!*” və “*Gehen wir nach Hause!*” nümunələrindəki feilləri indikativ və subyunktivdən fərqlənmədiyinə görə əmr şəkli hesab etmir. Bu məntiqə “*Geht*” feili də əmr şəklində götürülməməlidir, çünki bu forma da indikativdən fərqlənmir. Burada bir fərq var ki, indikativdə bu forma subyektlə, əmrdə subyeksiz işlənir. Ancaq feil eyni formadadır. Bu da onu göstərir ki, alman dilində feilin əmr şəkli natamamdır, tam inkişaf etməmişdir. Belə ki, bu dildə feilin əmr şəkli ancaq ikinci şəxsin təkində özünəməxsus formaya malikdir. Buna görə də bu dildə feilin sintetik əmr şəkli paradigmasından danışmaq olmaz. Əslində, eyni fikri ingilis və fransız dillərində feilin əmr şəkli haqqında da demək olar. Yuxarıda ingilis dilində feilin əmr şəklinin ikinci şəxsə işləndiyi və subyektin ifadə olunmadığını qeyd etmişik. Məsələn: “*Take it*” (*Onu götür(ün)*). Burada feil indikativ və subyunktivdən fərqlənmir. Lakin subyekt işlənmədiyinə görə bu feil burada əmr şəklində hesab edilir. Ancaq sintetizmin tələblərini ödəyən vasitə subyekt olmamalıdır. Feilin sintetik əmr şəkli təklidə götürülmüş feilə görə müəyyən olunmalı və feilin subyektlə işlənilməməsi feilin şəklini müəyyənləşdirən amil olmamalıdır. Dilçilər ingilis dilində subyektlə işlənən əmr şəklinin də olduğunu iddia edirlər. Məsələn: “*Somebody answer the phone!*” (*Kimsə telefona cavab versin!*), “*Somebody open the door!*” (*Kimsə qapını açsın!*) [24, p.129], “*Someone find that file for me!*” (*Kimsə mənim üçün o faylı tapsın!*), “*Everybody shut their eyes!*” (*Hamı gözlərini yumsun!*) [17, p.30]. Bu strukturlu cümlələrdə feilin üçüncü şəxs təkdə “s” sonluğunu qəbul etməməsindən görünür ki, feil indikativdə (xəbər şəkli) deyil. Çünki xəbər şəklində üçüncü şəxsə feil təsriflənərək “s” qəbul edir. Ancaq feilin əmr şəklində olduğunu iddia etmək üçün də bir əsas yoxdur. Buradakı struktur feilin subyunktiv şəklinin formasına oxşayır. Ənənəyə görə, feilin subyunktiv şəkli tabeli mürəkkəb cümlədə işlənir. Yuxarıdakı cümlələri tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsi kimi düşünsək, belə olacaq: “*I demand (insist) that everybody shut their eyes*” (*Tələb (Təkid) edirəm ki, hamı gözlərini yumsun*). Ənənəyə görə, burada

“*shut*” feilin subyunktiv şəklində hesab edilməlidir. Əslində, feilin şəkli müəyyən olunarkən həmin feilin öz formasına baxılmalıdır. Cümlənin strukturu feilin şəklini müəyyən etməməlidir. Bu baxımdan yanaşanda feilin forması xəbər şəklinə uyğundur. Daha dəqiq desək, fikrimizcə, müasir ingilis dilində feilin şəkli baxımından yalnız bir forma var ki, bu da indikativ kimi qəbul olunmuş formadır. Bəs onda yuxarıda qeyd olunan cümlələrdəki feillər əmr və xəbər şəklində deyilsə, feilin hansı şəklindədir? Fikrimizcə, bu feillər, yəni “*answer*”, “*open*”, “*find*”, “*shut*” formaları ingilis dilində subyunktivin qalıqlarıdır. Müasir ingilis dilində subyunktiv sıradan çıxdığına görə qeyd edilən feillərin hansı şəkildə olduğuna dair çaşqınlıq yaranır. Yəni “*Somebody answer the phone!*” (*Kimsə telefona cavab versin!*), “*Somebody open the door!*” (*Kimsə qapını açsın!*), “*Someone find that file for me!*” (*Kimsə mənim üçün o faylı tapsın!*), “*Everybody shut their eyes!*” (*Hamı gözlərini yumsun!*) cümlələrindəki feillər tarixən subyunktiv formada olub. Bunu fransız dilindəki subyunktivlə də müqayisə edərək sübut etmək olar. Eyni mövqedə fransız dilində feillər subyunktiv formada olur. “*Fransız dilinin yeni qrammatikası*” əsərində feilin əmr şəklindən bəhs edərkən qeyd edilir ki, “əmr şəklinin yalnız üç şəxsi var: ikinci şəxs tək və cəm və birinci şəxs cəm. Şəxs əvəzlilikləri də yoxdur. “*Regarde!*” (*Bax!*), “*Regardons!*” (*Baxaq!*), “*Regardez!*” (*Baxın!*)” [32, p.145]. Bu fikirlə yanaşı, müəlliflər əlavə qeyd təqdim edirlər: “Üçüncü şəxs tək və cəm üçün subyunktiv işlədilir. “*Que personne ne sorte!*” (*Həç kim çıxmasın!*) “*Qu'ils entrent!*” (*Qoy onlar içəri girsinlər!*)” [32, p.145]. İngilis dilində təqdim olunan cümlələrdəki feillər fransız dilində olan cümlələrdəki feillərlə eyni mövqedədir, sadəcə olaraq fransız dili subyunktivi saxlamış, ingilis dilində isə feilin bu şəkli sıradan çıxmışdır. Buna görə də ingilis dilində işlənən bu formaların feilin əmr şəkli olduğunu iddia etmək əsassızdır. Tədqiqata cəlb edilən hind-Avropa dillərinin araşdırılması göstərir ki, bu dillərdə üçüncü şəxsə əmr şəkli özünü göstərmir. Bu feillərin işləndiyi cümlələrdə də mübtədə üçüncü şəxsədir. Ancaq mübtədanın ikinci şəxsə olduğu hallar da var. Dilçilər bu formanı da əmr

şekli kimi qəbul edirlər. Lakin bu forma da feilin xəbər və subyektiv şəklinin formasından fərqli deyil. Məsələn: “*So you just sit there, she said...*” [22, p.20] (“*Beləliklə, sən orada otur*”, – o dedi). Burada əmr tonu var, danışan müraciət olunana göstəriş verir və ya əmr edir. Ancaq bu, feilin şəklini müəyyənləşdirəcək amil deyil. Dilçilik ədəbiyyatlarında feilin əmr şəklində hiss-həyəcan, xüsusilə qəzəb bildirmək üçün ikinci şəxsdə *you* əvəzliyinin işlənməsi göstərilir. M.Svan qeyd edir ki, “qəzəb bildirəndə *you* işlənir. *You take your hands off me (Sən əlini məndən çək)*” [29, p.225]. İ.P.Krılova və E.M.Qordon qeyd edirlər ki, “adətən, əmr şəklində feildən qabaq hərəkətin subyektini vurğulamağa ehtiyac olmur. Lakin bəzən familiar üslubda feilin əvvəlində *you* gələ bilər” [23, p.101]. V.L.Kauşanskayanın fikrincə, “xahiş və ya əmri daha emfatik (vurğulu) etmək üçün bəzən *you* əvəzliyi ilə ifadə olunan subyekt işlədilir. Bu, danışmaq (ədəbi olmayan) üçün səciyyəvidir. *I’ll drive and you sleep awile (Hemingway) (Mən sürəcəyəm və sən bir müddət yat)*” [20, p.166]. B.İlyişə görə, “əsasən, əmrdə feilin subyekt kimi fəaliyyət göstərən əvəzliyi olmur. Lakin emosional nitqdə əvəzlik işlədilər bilər: *You leave me alone, she cried out loudly (“Məni tək burax”, – o, ucadan qışqırdı) (E.Caldwell)*” [19, p.101]. C.Liç və J.Svartvik yazırlar ki, “*you* ilə olan əmrdə səbirsizlik tonu var. *You mind your own business! (Sən (Siz) öz qeydin(iz)ə qal(ın)!*” [24, p.129]. Gördüyümüz kimi, bu formanı dilçilər əmr şəkli deyər qeyd edirlər. Lakin bu cümlələrdə əmrin ifadəsi həmin cümlələrdəki feillərin əmr şəklində olduğunu qəbul etməyə əsas vermir. Qeyd olunan cümlələrdə əmr intonasiya vasitəsilə ifadə olunur. Yəni əmr burada ton olaraq özünü göstərir. Azərbaycan dilində də bu mənə xəbər şəklində olan feilin işləndiyi, ancaq əmr tonu olan cümlə vasitəsilə ötürülə bilər. Məsələn: “*Mən deyirəm, sən yazırsan*”. “*Mən deyəcəyəm, sən yazacaqsan*”. Bu, “*Mən deyim, sən yaz*” deməkdir.

Dilçilər tərəfindən bəzən feilin əmr şəkli əmr cümləsi ilə qarışdırılır. A.Berqş və L.Hayna feilin şəkilləri haqqında olan məqalədə əmr şəklindən bəhs edərkən bu nümunələri təqdim edirlər:

“*This consists of three lots of three stitches. For the first crossover you take three stitches*

from the left and cross them with the three centre stitches. After four rows, you cross the stitches from the right with the three centre stitches” (Bu, üç tikişi olan üç hissədən ibarətdir. İlk çarpazlama üçün soldan üç tikiş götürürsünüz (götürün) və onları mərkəzdəki üç tikişlə çarpazlaşdırırsınız (çarpazlaşdırın). Dörd cərgədən sonra sağdakı tikişləri mərkəzdəki üç tikişlə çarpazlaşdırırsınız (çarpazlaşdırın)).

“*Just before retiring is a good time for hot milk. You take a glass of hot milk, sip slowly, then make one last readjustment of the pillows, snap out the light, pull the coverlets around your shoulders, give a little sigh, the sigh isn’t absolutely necessary*” (Yatmadan dərhal əvvəl isti süd üçün yaxşı bir vaxtdır. Bir stəkan isti südü götürürsünüz (götürün), yavaş-yavaş qurtumlayırsınız (qurtumlayın), sonra yastıqları son dəfə yenidən tənzimləyirsiniz (tənzimləyin), işığı söndürürsünüz (söndürün), yorğanı çiyinlərinizə çəkirsiniz (çəkin), bir az dərindən nəfəs alırsınız (alın), dərindən nəfəs almaq mütləq şəkildə lazımlı deyil) [16, p.109].

Müəlliflər qeyd edirlər ki, “bu, açıq mübtədasi olan düzgün nəqli cümlə quruluşunu göstərir, lakin buna baxmayaraq, əmr mənası daşıyır. Əslində, bu hallarda bunun, həqiqətən, adi nəqli cümlə, yoxsa açıq mübtədali əmr cümləsi olduğuna qərar vermək belə mümkün deyil” [16, s.109]. Gördüyümüz kimi, burada da feillər xəbər şəklinin formasındadır. Müəlliflər əmr şəklindən bəhs etdikləri məqamda cümlədən danışirlar. Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növünü müəyyənləşdirməkdə tərəddüd edirlər. Ancaq biz burada feilin şəklini müəyyənləşdirmək istəyiriksə, morfoloji struktura əsaslanaraq feillərin xəbər şəklində olduğunu qeyd etməliyik.

Fransız dilində də feilin əmr şəkli kimi qəbul olunmuş forma feilin xəbər şəklindən fərqlənmir. V.Mulder qeyd edir ki, “imperativ feil formaları çox vaxt indiki zaman indikativininkilərlə (ikinci şəxs tək və birinci və ikinci şəxs cəm) eynidir... Həqiqətən, indikativdən yeganə fərqi məsdər forması “*er*” ilə bitən feillərin ikinci şəxs tək formasındadır: onların sonunda imperativdə “*s*” yoxdur” [27, p.164]. Məsələn, yuxarıda qeyd edilən əmr şəklində olan “*pars*”, “*partons*”, “*partez*” xəbər şəklinin indiki zamanında da eynidir. Lakin “*parler*” (danışmaq) feili imperativdə ikinci şəxs

təkdə “*parle*”, indikativdə ikinci şəxs təkdə isə “*parles*” olur. Bu dildə də imperativin indikativdən fərqlənməməsi göstərir ki, feilin əmr şəkli özünəməxsus formaya malik deyil. Bir fərq var ki, əmr şəklində olan feil subyektlə işlənmir, xəbər şəklində isə subyekt olur. Məsələn: “*Pars!*” (*Get!*) (əmr), “*Tu pars*” (*Sən gedirsən*) (xəbər), “*Partons!*” (*Gedək!*) (əmr), “*Nous partons*” (*Biz gedirik*) (xəbər), “*Partez!*” (*Gedin*) (əmr), “*Vous partez*” (*Siz gedirsiniz*) (xəbər).

Fransız dilində formanın eyniliyinə görə imperativin ayrıca şəkil olması mübahisə doğurur. D.L.Buyi və Q.Giyom imperativi ayrıca şəkil hesab etmirlər [bax: 27, s.164]. V.Mulder yazır ki, “imperativ həmin dilçilər tərəfindən indikativ və subyunktiv formalarının xüsusi işlənməsi kimi izah edilə bilər” [27, s.164]. D.L.Buyinin əsərinə qeydlər yazmış R.Pankörst vurğulayır ki, “müəllifə görə, imperativ, təəccüblü deyil ki (çünki bu həm də Q.Giyomun mövqeyidir), öz-lüyündə bir şəkil deyil; o, digər şəkillərdən düzəlmədir və uyğun morfoloji formaları yoxdur: “imperativi dildə şəkil kateqoriyası kimi deyil, nitqdə indikativ və subyunktivin mümkün təsirlərindən biri kimi” düşünmək olar” [35, s.202]. Buna bənzər fikri B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyeva türk dillərində əmr şəkli haqqında söyləmişlər. Müəlliflər qeyd edirlər ki, “türkşünasların əmr şəkli adlandırdıqları forma semantik və quruluş baxımından müxtəlif şəkillərin qarışığından ibarət olub, süni yaradılmış bir şeydir” [10, s.270]. Müəlliflər bu fikri qazax dilinin qrammatikasından göstərdikləri nümunə əsasında əsaslandırırırlar. Onlar birinci və üçüncü şəxsdə əmrin şəkilçilərinin optativə (arzu şəkli) aid olduğunu və əsl əmr şəklinin ikinci şəxsdə olduğunu qeyd edirlər [10, s.270].

Nəticə / Conclusion

Hind-Avropa dillərində feilin əmr şəkli kimi qəbul edilmiş formaları nəzərdən keçirəndə məlum oldu ki, bu dillərdə feilin bu şəkli bütün şəxslərdə özünü göstərmir və əmr kimi qəbul

İ.A.Batmanov, Q.F.Babuşkin də *-zun*, *-zün* şəkilçisi haqda bu cür düşünür, yəni şəkilçini arzu şəklinin şəkilçisi hesab edirlər [12, s.88; 13, s.141]. Sonuncularla razılaşmırıq. Çünki arzu ifadə etmək həmin formanın əmr şəklinə deyil, arzu şəklinə aid olduğunu təsdiqləyə bilməz. Bir feil şəklinin digər şəklən mənasını ifadə etməsi haqda yuxarıda da qeyd etmişdik. Türk dillərində bu feil şəklinin süni yaradılması fikrini də qəbul etmirik. Ən azından bu dillərdə əmr şəklinin digər şəkillərdən fərqlənən forması var. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində əmr şəklinin formal göstəricisi sıfır morfemdir. Bu özü də bir formadır. Yəni bu dildə əmr şəklində feilin əsası yalnız şəxs şəkilçiləri qəbul edir. Məsələn, “*gedim*”, “*get*”, “*getsin*”, “*gedək*”, “*gedin*”, “*getsinlər*”. Əgər türk dillərində əmr şəkli süni yaradılmışdırsa, onda bu qeyd olunan formalar nədir? Hər bir feil mütləq hansısa feil şəklində olmalıdır və qeyd olunan “*gedim*”, “*get*”, “*getsin*”, “*gedək*”, “*gedin*”, “*getsinlər*” feilləri də feilin əmr şəklindədir. Çünki bu forma digər feil şəkillərinin formasından fərqlənir.

Hind-Avropa dillərindən olan rus dilində bu feil şəkli necədir? B.Hansen əmr şəklinin ikinci şəxs təkinin tematik sait daxil olmaqla leksik kökə (əsas) bir sıfır morfem əlavə edilməsi ilə formalaşdığını qeyd edir və “*çumaü-Ø*” (*oxu*) formasını misal göstərir [18, s.333]. Müəllif qeyd edir ki, “ikinci şəxs cəmin imperativləri (əmr şəkli) isə ikinci şəxs təkin üzərinə aqlütnativləşmiş “*me*” sonluğunun gəlinməsi ilə formalaşır. *Çumaü+me=“Çumaüme”* (*oxuyun*)” [18, s.333]. Rus dilində əmr şəkli “*u*” morfemi ilə də düzəlir, məsələn, “*крикну*” (*qışqır*). Göründüyü kimi, rus dilində feilin əmr şəkli ancaq ikinci şəxsdə özünü göstərir.

edilən forma, əslində, digər şəkillərdən fərqlənmir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, hind-Avropa dillərində feilin əmr şəkli formalaşmamışdır.

Ədəbiyyat / References

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan dilçiliyi müntəxabatı. 3 cildə, III cild. – Bakı: ABİS ALARCO çap evi, 2013.
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolojiya. I hissə. – Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1960.

3. Fərəcov, Ə.A. İzahlı dilçilik lüğəti. – Bakı: Maarif, 1969.
4. Hüseynzadə, M.H. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. – Bakı: Maarif, 1983.
5. Kazımov, Q.Ş. Seçilmiş əsərləri: 10 cildə, IX cild, I kitab. – Bakı: Nurlan, 2010.
6. Məhərrəmov, R.C., Cahangirov, M.P. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisinə dair materiallar. – Bakı: Azərbaycan EA, 1962.
7. Mirzəzadə, H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. – Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1990.
8. Müasir Azərbaycan dili: 4 cildə, II cild. – Bakı: Elm, 1980.
9. Rəhimov, M. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. – Bakı: Elm və təhsil, 2019.
10. Serebrennikov, B.A., Hacıyeva, N.Z. Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası. – Bakı: Səda, 2002.
11. Seyidov, Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. – Bakı: Bakı Universiteti, 2000.

Rus dilində

12. Батманов, И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. – Фрунзе: Академия наук Киргизской ССР, 1959.
13. Батманов, И.А., Арагачи, З.Б., Бабушкин, Г.Ф. Современная и древняя енисейка. – Фрунзе: Академия наук Киргизской ССР, 1962.
14. Беляева, Е.И. Грамматика и прагматика побуждения: Английский язык. – Воронеж: изд. Воронежского университета, 1992.
15. Ширалиев, М.Ш., Севортян, Э.В. Грамматика азербайджанского языка. – Баку: ЭЛМ, 1971.

İngilis dilində

16. Bergs, A., Heine, L. Mood in English. Mood in the languages of Europe. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2010.
17. Dixon, R.M.W. A semantic approach to English grammar. Second edition. – Oxford: Oxford University Press, New York, 2005.
18. Hansen, B. Mood in Russian. Mood in the languages of Europe. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2010.
19. Ilyish, B.B. The structure of modern English. – Leningrad: Просвещение, 1971.
20. Kaushanskaya, V.L. A grammar of the English language. – Moscow: Iris Press, 2009.
21. Kerl, S.A.M. Comprehensive grammar of the English language. – New York: Phinney, Blakeman, and Mason. – Buffalo: Breed, Butler and CO, 1861.
22. King, S.E. Misery. – London: Longman, 1999.
23. Krylova, I.P., Gordon, E.M. A grammar of present-day English. Practical course. – Moscow: КДУ, 2006.
24. Leech, G.N., Svartvik, J.L. Communicative grammar of English. – Moscow: Просвещение, 1983.
25. Lyons, J. Linguistic semantics: An introduction. – New York: Cambridge University Press, 1995.
26. Menz, A. Mood in Turkish. Mood in the languages of Europe. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2010.
27. Mulder, W. Mood in French. Mood in the languages of Europe. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2010.
28. Palmer, F.R. Mood and modality. Second edition. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
29. Swan, M. Practical English usage. – Oxford: Oxford University Press, Fourth edition, 2017.
30. Thieroff, R. Moods, moods, moods. Mood in the languages of Europe. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2010.
31. Thieroff, R. Mood in German. Mood in the languages of Europe. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2010.

Fransız dilində

32. Delatour Y., Jennepin D., Léon-Dufour M., Teyssier B. Nouvelle grammaire du Français. Paris: Hachette livre, 2004, 367 p.
33. Grégoire M., Thiévenaz, O. Grammaire progressive du français avec 500 exercices. Niveau intermédiaire. – Paris: CLE international, 2005.
34. Léger, W. Le français du management. Français sur objectifs professionnels. – Paris: Éditions OPHRYS, 2014.
35. Panckhurst, R. Référence, inférence: l'anaphore associative. Danielle Leeman-Bouix, Grammaire du verbe français: des formes au sens – Modes, aspects, temps, auxiliaires. Cahiers de praxématique. 1995.
36. <https://books.google.ru/books?id=1SIHAgAAQBAJ&pg=PA1&dq=sylvain+ait+azizou&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwix5Ibz8uDVAhXILhoKHSciAtYQ6AEINzAC#v=onepage&q=sylvain%20ait%20azizou&f=false> (AIT AZIZOU. Sylvain Orthographe et grammaire du français. 2011)

СИНТЕТИЧЕСКОЕ ПОВЕЛИТЕЛЬНОЕ НАКЛОНЕНИЕ ГЛАГОЛА В ИНДОЕВРОПЕЙСКИХ ЯЗЫКАХ

Лейла Юсифова

Доктор философии по филологии

Институт языкознания имени Насими НАНА. Азербайджан.

E-mail: leylayusifova87@mail.ru

Резюме. Категория наклонения глагола проявляется в разных формах в разных языках в зависимости от морфологического строения языков. Если в тюркских языках, являющихся агглютинативными синтетическими языками, суффиксы являются средствами, образующими категорию наклонения глагола, то в аналитических индоевропейских языках в образовании этой грамматической категории глагола преобладают аналитические средства. Однако наличие аналитической структуры не отменяет синтетических образований в языке. В связи с этим целесообразно исследовать синтетическое повелительное наклонение глагола в индоевропейских языках. Повелительное наклонение глагола, как правило, не принимается однозначно лингвистами. С одной стороны, хотя в языкознании и принято, что глагол имеет такое самостоятельное наклонение, с другой стороны, существуют и такие объяснения, как то, что повелительное наклонение не является отдельным наклонением, что оно образовано от других наклонений и что это искусственно созданная форма. Неверно представление о том, что повелительное наклонение глагола в тюркских языках не является отдельной формой, а происходит от других форм. Потому что в тюркских языках это наклонение глагола имеет форму, отличную от других наклонений. Например, в азербайджанском языке, который является одним из тюркских языков, формой, отличающей повелительное наклонение от других наклонений глагола, является нулевая морфема. То есть специального суффикса повелительного наклонения глагола в этом языке нет. Так, в азербайджанском языке суффиксы личного окончания стоят непосредственно после основы глагола в повелительном наклонении глагола. Это форма сама по себе, и эта форма не должна быть исключена из наклонений глагола. Исследование повелительного наклонения глагола в индоевропейских языках показывает, что в некоторых из этих языков повелительное наклонение глагола появляется только во втором лице, а в некоторых из них эта форма не отличается от других наклонений глагола ни в одном лице. Это дает основание прийти к выводу, что повелительное наклонение глагола не образовалось в индоевропейских языках.

Ключевые слова: синтетический, повелительный, наклонение, глагол, сослагательный